

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.

Ефективна економіка. 2023. № 7.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.7.20>

УДК 339.924: 331.556.4

I. П. Ольшевська,

к. е. н., доцент кафедри міжнародної економіки, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2147-1533>

С. І. Лихолет,

к. е. н., доцент кафедри міжнародної економіки, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1480-8812>

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СУЧАСНОСТІ І УКРАЇНСЬКА МІГРАЦІЙНА КРИЗА: ДО ПРОБЛЕМИ СПІЛЬНОГО ТА СПЕЦИФІЧНОГО

I. Olshevska,

*PhD in Economics, Associate Professor of the Department
of International Economics,*

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

S. Lykholet,

*PhD in Economics, Associate Professor of the Department
of International Economics,*

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

MODERN MIGRATION PROCESSES AND THE UKRAINIAN MIGRATION CRISIS TO THE PROBLEM OF COMMON AND SPECIFIC

У статті розглядається широке коло питань, пов'язаних з міграційними процесами та їх сучасними тенденціями. Зокрема, зауважується на природі цього феномену, який може мати різні форми і масштаби свого прояву, правових механізмах його регулювання (легальна/нелегальна міграція), причинах та мотивах виникнення (економічні/позаекономічні фактори), контекстовій специфіці, темпоральній характеристиці та цільових орієнтирах.

Значна увага зосереджена на розкритті причин української міграційної кризи, що викликана широкомасштабною агресією рф проти України і в результаті якої вітчизняні терени залишило близько 7-8-ми млн. громадян України. При цьому зазначається, що йдеться не тільки про найбільшу міграційну хвилю після Другої світової війни, в результаті якої 4-5 млн. осіб опинилися в країнах західної демократії, а й про те, що ця величезна кількість людей отримала всебічну підтримку, допомогу та сприяння з боку урядів та громадськості усіх країн, де тимчасово розселилися українці як втікачі від війни. Безпрецедентність цього шанобливого ставлення до вимушених переселенців з України на цивілізованому Заході пояснюється, насамперед, мотивами російської агресії, один з яких зводиться до настійливого бажання рф будь-що не допустити Україну до реалізації нею євроінтеграційних прагнень українського народу та унеможливити вступ України до НАТО. Наголошується, що російсько-українська війна не тільки спричинила міграційну кризу в Україні, зокрема, втрату державою величезного трудового та інтелектуального ресурсу як однієї із запорок її успішного розвитку, але і може стати своєрідним маркером адаптації українських громадян до європейських вимірів буття. Підсумовується, що з урахуванням всього комплексу допомоги (військової, фінансово-економічної, технічної, правової, гуманітарної тощо), що її отримує Україна в своїй боротьбі за свободу та незалежність, мова наразі може йти про ту українську міграційну потугу, яка з поверненням на рідні терени неабияк сприятиме подальшому цивілізаційному поступу української держави як у середньостроковій, так і далекостроковій перспективах.

The article deals with a wide range of issues related to migration processes and its current trends. In particular, the author emphasizes the nature of this phenomenon, which may have different forms and scales of its manifestation, legal regulation (legal/illegal), causes and motives (economic/non-economic): natural disasters, military disasters, crises, diversity of contextual content, etc.; by temporal

characteristics (three stages of adaptation), and parameters of countries' success (on the example of the USA, Great Britain and others). Special attention is paid to the target directions of migration flows that coincide/disincide with the interests of the host country, which may be objectively interested in using the resource potential of migrants as professionally competent or highly qualified specialists in various sectors of the national economy.

The author focuses on the causes of the Ukrainian migration crisis caused by Russia's large-scale aggression against Ukraine, which led to the departure of 8 million people from Ukraine, of whom, according to various estimates, 4-5 million are currently residing in Western democracies. It is noted that this is not only the largest migration wave since the Second World War, but also that this huge number of people who were forced to leave their homes for various reasons received shelter, as well as comprehensive support, assistance and cooperation from the governments and publics of all countries where Ukrainians temporarily settled. An important aspect of this situation lies in the fact that the disaster of the Russian-Ukrainian war coincided with the European integration strategy of Ukraine's civilizational progress and is connected with Ukraine's constitutionally declared desire to become a NATO member. It is emphasized that the migration crisis in Ukraine has caused not only the loss of a huge labor resource by the State as one of the keys to Ukraine's successful development, but at the same time, it can become a kind of marker of adaptation of Ukrainian citizens related to the European integration choice. Taken together and taking into account the entire range of assistance (military, technical, legal, humanitarian, etc.) that Ukraine receives in its struggle for independence, we can now speak of the Ukrainian power that will greatly contribute to the civilizational progress of the Ukrainian state both now and in the future.

Ключові слова: міграція, міграційна криза, біженці, шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи, міжрелігійні відносини, темпоральність, міграційна політика.

Keywords: migration, migration crisis, refugees, asylum seekers, internally displaced persons, interreligious relations, temporality, migration policy.

Вступ та постановка проблеми. В добу глобалізації міграційні процеси набувають дедалі більшої інтенсивності та урізноманітнення, що засвідчують статистичні дані. Так, за офіційними даними ООН, в світі на майже 8 млрд. осіб

нараховується приблизно 281 млн. міжнародних мігрантів, що складає 3,6% або відповідно 1 мігрант на 30 осіб [17]. Як можна судити з цих же показників, основну групу цієї категорії землян становить трудова міграція, яка нараховує 169 млн. осіб і головним об'єктом уваги якої є країни з високим рівнем доходів на особу. При цьому в багатьох країнах має місце внутрішня міграція, яка також характеризується підвищеною динамікою зростання і в принципі спричинена як причинами життєвого укладу, так і закономірностями сучасного розвитку людства.

Віддзеркаленням цих глобальних трендів стала також міграційна ситуація в Україні, яка впродовж останніх років залишалася активним учасником міграційного процесу і як донор, і як реципієнт, і як транзитна країна, де знаходили тимчасовий притулок мігранти, для яких пошук кращої долі пролягав через нашу державу. Достатньо згадати, що станом на 2022 рік за даними World Migration Report, Україна посідала 8 місце серед держав-лідерів по кількості трудових мігрантів, а їх загальне число становило понад 5,5 млн. осіб [17].

Між тим, від початку неспровокованого повномасштабного російського вторгнення в Україну, що сталося 24 лютого 2022 р., міграційна хвиля з України набула лавиноподібного характеру. Внаслідок цього за різними підрахунками упродовж перших місяців війни країну залишили мільйони українців. Як згодом з'ясується, їх склад в цілому відображає основну специфіку цієї воєнної катастрофи. Адже переважну більшість з-поміж них становлять жінки та діти, число яких від загальної кількості вражає і становить 90 % [4]. Прикметною є також статистика, яка відображає віковий та освітній ценз українських втікачів від війни. Так, за результатами соціологічного опитування за кордон виїхали здебільшого люди працездатного віку. Найбільшу групу серед них становлять жінки 35-49 років (42,2%). Тим часом, на жінок віком 25-34 років припадає 18,5%, 50-65 років – 12,8%. Більшість вимушених переселенців (59,3%) виїхали за кордон із неповнолітніми дітьми. Цікаво, що серед громадян, які залишили Україну під час війни, переважну більшість (70%) становлять люди з вищою або

незакінченою вищою освітою, тоді як загалом по Україні базову вищу освіту має лише 29,1% громадян віком від 25 років і більше [7].

Зрозуміло, що руйнівні наслідки триваючої російсько-української війни, підлив і без того не дуже стабільної економіки України та її фінансового сектора, релокація або припинення діяльності численних підприємств, тимчасова окупація значної частини території держава Україна, як і втрата величезного трудового та інтелектуального ресурсу згубним чином позначилися на різних сферах життя нашої держави. Зокрема, вони спричинили ті кризові явища, які Україна нині долає за максимальної підтримки та допомоги цивілізованих країн демократії. Про її масштаб говорять нині чи не найбільше і говорять заслужено, адже підтримка та допомога, які поширюються на практично всі сфери людської життєдіяльності, як і солідарність з боротьбою українського народу за свободу і незалежність з боку переважної більшості країн, без перебільшення, вражають. Вони безпрецедентні і обчислюються сотнями мільярдів. Найбільшими кредиторами стали Група Світового Банку, МВФ, уряди США, Канади, Великої Британії, Японії, Франції, Нідерландів та Італії. Тільки упродовж 2022 р. Уряд України отримав зовнішнього фінансування на суму 31,1 млрд. дол.

Важливим об'єктом інформаційної уваги світових медіа є життя українських мігрантів, які постали перед багатьма життєвими викликами, однак поза всім тим висловлюють щиру й сердечну вдячність урядам та народам різних країн за жертвовну допомогу. А вона, справді, не може не розчулювати. Однак українська міграційна криза має також інший бік. Позаяк тривалий характер війни, руйнування економічної структури України, складний період соціально-економічного повоєнного відновлення держави підвищує ризики неповернення додому значної частки цієї категорії населення. А це неповернення, особливо осіб з числа молоді, неабияк загострить демографічну кризу в Україні на її середньострокову та довгострокову перспективи. Все це і не тільки це і є додатковим стимулом до вивчення міграційної проблематики в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання вивчення сучасних міграційних процесів та з ними пов'язаних тенденцій на різних рівнях їх глобального та регіонального проявів є предметом дослідження як зарубіжних вчених (Д.Массей, П.Стокер, Дж.Саймон, С.Кастл, В.Кларк, М.Тоффлер та ін.), так і вітчизняних науковців (Е.Лібановою, О.Малиновською, І.Майданік, Т.Петровою, О.Позняком, А.Поручником, І.Прибитковою, М.Романюком, У.Садовою, А.Філіпенком, К.Шиманською, О. Ядловською). Щоб збагнути масштаб цієї проблеми достатньо оглянути бібліографію питань, присвячених міграційній проблематиці, що її спричинила російсько-українська війна.

Водночас, попри значну кількість наукових праць, пов'язаних з міграційними процесами сучасності та їх провідними тенденціями, є очевидним, що вони, як і міграційна криза в Україні, потребують подальшого та всебічного висвітлення в різних дослідницьких проекціях як такі, що знайдуть своє продовження в середньостроковій та довгостроковій перспективах і матимуть далекосяжні наслідки в системному вивченні особливостей та наслідків міграції для країн.

Мета статті. Полягає у з'ясуванні закономірностей, а також специфічних особливостей сучасної міграції в світі та в Україні, що, зокрема, передбачає необхідність всебічного вивчення тих причин, сутності та наслідків міграційних процесів і тенденцій, які спостерігалися в Україні до початку війни, мають місце зараз та проявляться із прогностичною ймовірністю в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Міграція як явище планетарного масштабу була і залишається складним та доволі актуальним феноменом. Її значущість визначається хоча б тим, що нині у світі нараховується понад 281 млн. мігрантів, тобто величезна кількість людей, які з різних причин живуть, працюють або знайшли притулок в інших країнах. При цьому спектр чинників, які породжують міграційні процеси або посилюють з ними пов'язані тенденції, був і залишається доволі широким і одними економічними факторами не обмежується. У кожному разі, з уваги на провідні мотиви сучасної міграції можна сміливо говорити, як про основну, тобто трудову міграцію мільйонів

людей, так і про інші її моделі, що засновані на основі неокласичної макрорівневої теорії. Серед них – мікроекономічна теорія індивідуального вибору, теорії виштовхування –притягування, дуального ринку праці, світових систем, соціальних мереж, сукупної причинної зумовленості, родинної міграції, синтетичної теорії міжнародної міграції тощо.

Зрозуміло, що як складне з природи явище міграція надається до дослідницьких експлікацій на різних рівнях її локального, регіонального, національного та глобального прояву. Важливою складовою міграції як явища є чітке й конкретне розуміння того, що саме слугує спонукою міграції до тієї чи іншої країни. А діапазон тих чинників та факторів чималий і, зокрема, може пояснюватися економічними складовими, які слугують основною спонукою до переміщення людей із країни в країну [9]. Глобалізація як явище, якому властиві подолання кордонів державних кордонів і яке характеризується створенням багатонаціональних компаній (БНП), ці процеси у світовому масштабі не тільки стимулює, але й диктує глобальні зміни у світовому економічному просторі, зростання мобільності робочої сили. Відтак, та кількість трудових мігрантів, яка наразі складає число 168 млн. осіб, і надалі в силу об'єктивних законів економічного розвитку зростатиме на своїй вазі [18].

Однак, звісно, що міграція економічними чинниками та факторами не вичерпується і може спричинюватися стихійними лихами, воєнними конфліктами, політичними переслідуваннями, релігійними факторами відсутністю правового захисту або банальною необхідністю жити в тій країні, де людині подобається і де вона воліла б задовольнити ті потреби, які їй не уявляється можливим реалізувати в країні свого походження. Приклад країн, де такі процеси відбуваються, наочно в тому переконує. Боротьба за свободу чи з правовим свавіллям, загроза життю, голод, бідність, злидні або що штовхають людей на крайні заходи покласти край правовим безчинствам або, принаймні, порятуватися від них втечею. В цьому сенсі посилення міграційних процесів на сучасному етапі цивілізаційного розвитку цілком правомірно було б розглядати в бінарній правовій опозиції «легальна – нелегальна», «постійна – тимчасова», «добровільна – вимушена» або за іншими структурними компонентами

трудової міграції офіційна трудова міграція, неофіційна легальна міграція; успішна нелегальна міграція та міграція жертв злочинних угруповань [14].

Зрештою врахування низки закономірностей, які зумовлюють посилення міграційних процесів на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, передбачає розуміння того, що в світі, справді, існують міграційні хвилі, які є далеко не завжди є бажаними для приймаючої сторони. Йдеться, насамперед, про такі привабливі для мігрантів регіони, як економічно розвинені країни західної демократії, куди намагаються всіма правдами і неправдами потрапити вихідці із країн так званого «третього світу». Щоб пересвідчитися в цьому, наведемо (Табл. 1), виходячи з якої ми можемо створити зриме уявлення про основні міграційні коридори в Європі, тобто в тому регіоні світу, який для нашої країни становить безперечний стратегічний пріоритет в контексті українського євроінтеграційного курсу розвитку:

Таблиця 1. Основні міграційні коридори в Європі

Маршрут	Країна-походження	Країна-призначення
Західноафриканський	Західна Африка (Сенегал, Мавританія)	Канарські острови
Західно-Середземноморський	Північна Африка	Піренейський півострів
Центрально-Середземноморський	Лівія	Італія, Мальта
Апулія і Калабрія	Туреччина, Єгипет	Греція, Італія
Круговий	Албанія	Греція
Західно-Балканський	Західні Балкани (Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Сербія, Македонія) Громадяни Пакистану, Афганістану, Алжиру через болгаро-турецький або греко-турецький кордон	Європа
Східно-Середземноморський	біженці з Сирії, Афганістану і Сомалі	Греція, Болгарія, Кіпр
Східні кордони ЄС	Білорусь, Молдова, Україна, рф	Естонія, Фінляндія, Угорщина, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Румунія і Словаччина
Арктичний	Громадяни Афганістану, Сирії через територію рф	Норвегія, Фінляндія

Джерело: [12, с. 28].

Проте було б хибно думати, що потужні міграційні процеси відбуваються тільки на європейському континенті і що вони виключною мірою пов'язані з кризовими явищами на пострадянському просторі, в країнах Близького Сходу і, насамперед, стосуються невдоволення певної частини громадян різних країн їхнім майновим становищем та необхідністю покращення свого добробуту [18]. Така тенденція справді має місце. Спостерігається вона і в Україні. Принаймні, наскільки вписані українські мігранти у загальну картину сучасних міграційних процесів можна пересвідчитися з опублікованих статистичних даних. Із них, зокрема, довідуємося, що упродовж останніх десятиліть Україна впевнено підтримує статус світового донора робочої сили. Так, річна кількість зовнішніх трудових мігрантів коливається від 2 до 5 млн осіб, а за найбільш реальними показниками – від 2,7 до 3 млн. [5, с. 25]. При цьому контингент трудових мігрантів складається з двох порівняно найчисельніших груп – довгострокових мігрантів, які перебувають у країнах-реципієнтах по кілька років, і короткострокових, зазвичай т. з. циркулярних – що виїжджають час від часу на сезонні або разові роботи з постійним поверненням на Батьківщину.

Однак, в ширшому контексті мовиться не про суто українську, і навіть не про континентальну, а про світову тенденцію. Людьми всюди рухає намагання жити краще усюди і рівнятися на тих, хто веде перед у цій справі. Так було, зрештою, завжди, в період домонополістичного капіталізму, коли відбувалося масове переселення робочої сили з країн Західної і Північної Європи до Америки; на етапі зміни домонополістичного капіталізму на монополістичний, початок якому поклала Перша світова війна; в період між Першою та Другою світовими війнами; за радянської доби, коли з країн соціалістичного табору відбувався масовий відтік населення. Так триває і в новітню добу, що витоково розпочалася в 90-х роках і пов'язана з розгортанням глобалізаційних процесів на значній частині світового обширу. Цей, часово останній, період нас в принципі й цікавить як той етап трансміграції, за якого відбуваються якісні зміни в динаміці і характері процесу міжнародної міграції [11; с.8]. Адже мігрують не тільки люди, якими рухає бажання поправити своє матеріальне становище, убезпечити себе від загроз життю внаслідок політичних

переслідувань чи воєнних конфліктів. Нині, внаслідок потужних трансформаційних зрушень роль матеріального фактору для успішних та підприємливих людей відійшла на задній план, а почуття «обрости» маєтностями стало поступатися бажанню побачити світ та/або реалізувати себе на нових ділянках роботи та у нових сферах життя. Хоча основна причина міграції залишається сталою: трудова міграція з-поміж інших її видів, є безперечним лідером в усіх можливих рейтингах.

Між тим наплив мігрантів з мусульманських країн до «ситої» та «стабільної» Європи, під якого спостерігався в 2015 – 2016 роках, вніс у цю динаміку доволі суттєві корективи. Принаймні саме цей процес викличе реакції, що будуть названі чи не першою серйозною загрозою для європейського суспільства після Другої світової війни і які дістануть назву міграційної кризи. Справа, однак, лежить не тільки і не стільки в тому, що на країни Євросоюзу впали важким тягарем матеріальні та фінансові витрати з утримання величезної хвилі мігрантів. Проблема залягала значно глибше. Адже тієї пори, чи не вперше, було усвідомлено, що політика мультикультуралізму, яка кілька десятиліть поспіль була спрямована на втілення в життя ідеї адаптації інокультурних та інорелігійних спільнот з переважно Близького Сходу, провалилася. Її найуразливішим місцем стала соціорелігійна складова. Позаяк з часом з'ясувалося, що адаптація мігрантів із мусульманських країн раз-по-раз стала давати серйозні збої. Кажучи конкретніше, на соціально-політичному зрізі життя ескалація напруження за релігійною ознакою між корінним, християнським населенням європейських країн і мусульманами-біженцями з переважно Сирії, Еритреї та Афганістану стала реально загрожувати національній безпеці європейців. А відтак, міграційна політика вимагала внесення істотних коректив в самих підходах до її втілення. Так, зауважено, що дві попередні міграційні хвилі із мусульманського Сходу, перша з яких припала на кінець 40-их – середину 60 років XX ст. і збіглася з розпадом світової колоніальної системи, а друга – на 80-ті – 90-ті роки XX ст., що були ознаменовані закінченням періоду холодної війни, попри їх супроводжуючі бідність, епідемії та конфлікти, мали цілком позитивну філософію сприйняття.

Європа приймала й допомагала тим, хто потерпав від релігійних переслідувань та авторитарних політичних режимів. Однак, як згодом з'ясується, мусульмани не поспішали інтегруватися в європейський соціум. Понад те, на тлі політики мультикультуралізму виникатимуть щораз небезпечніші вогнища непорозуміння, на тлі яких лунатимуть дедалі погрозливіші заклики щодо джихаду проти невірних. Їхнім виквітом стане спалах фундаменталізму, крайнім проявом якого можуть слугувати події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку та теракти в Мадриді навесні 2004 року. Зрештою, події «арабської весни», початок яким буде покладено у 2010 році і які охоплять мало не два десятки арабських країн, спричиняться до чергового витка міжрелігійного напруження та викличуть політизацію ісламу в мусульманських середовищах Європи. Свого апогею ця тенденція сягне у 2015 – 2016 роках. Щоб збагнути її масштаб достатньо усвідомлювати, що протягом перших десяти місяців 2015 року кордонів країн Європи дісталось 750 тис. мігрантів, що майже втричі перевищувало показники попереднього, 2014, року, в якому нараховувалося 280 тис. біженців. Специфічність цього величезного ареалу мігрантів пояснювалася, насамперед, тим, що йшлося не про трудову міграцію, як в переважній більшості дотепер, а про втікачів від переслідувань та воєнних конфліктів, які мало, а то й зовсім не переймалися своїм працевлаштуванням. Натомість, вони доволі часто були схильні до екстремальних вчинків і якщо хвилювалися, так це за отримання гарантованого соціального пакету.

Так чи так, міграційна політика країн ЄС станом на середину другого десятиріччя двохтисячних років стала набувати обмежувального, а то й антиміграційного спрямування. Це різке невдоволення станом навалюю мігрантів з мусульманського сходу, яке потребувало вжиття рішучих поліцейських та безпекових заходів з боку органів влади, було зафіксоване й на рівні суспільних опитувань [2, с. 134]. Принаймні, саме вони дозволяють констатувати зростання у європейських середовищах антиісламських умонастроїв з мігрантофобією включно. Зокрема, такі опитування були проведені у Великій Британії, Франції, Німеччині, Австрії, Італії, переважна більшість населення яких висловлювалася взагалі про заборону міграції із

мусульманських країн, а самі мігранти з числа мусульман стали відкрито звинувачуватися в безкультур'ї, в диких звичаях та в екстремізмі [2, с. 135].

Зрештою, лінії цього напруження давалася взнаки і на внутрішньомусульманському зрізі життя, що, зокрема, проявлялося в суперництві між різними етнічними групами мусульман у боротьбі за домінування в регіоні їхнього перебування або між представниками молодшої та старшої генерації мігрантів. Ще одну групу ризику становило те, що, як на те вказує А. Арістова, «значний відсоток мусульманської спільноти, що осіла або осідає в Європі, є носієм антисемітських поглядів» [2, с. 136], а ті з них, хто ратував за суворе дотримання норм шаріату у мусульманських анклавів Європи нерідко намагалися дистанціюватися від принципів та правил, на яких побудована західна секулярна демократія.

З того бачимо, що релігійний фактор у контексті міграційної кризи, що її спровокували біженці з мусульманських Сирії, Афганістану, Еритреї, Нігерії, Іраку та інших країн, які побажали знайти притулок у Європі, виступав ключовим. А це означає, що активізація плідного та конструктивного міжрелігійного діалогу набувала надзвичайного значення та виступала запорукою деескалації міжконфесійного напруження на осяжну перспективу. Однак, щоб так сталося, потрібно було виконання двоєдиної умови: з одного боку, врахування європейським соціумом специфіки функціонування мусульманських інститутів та мусульманського способу життя, а з іншого – при звичаєння ісламу, його інститутів та цінностей до європейського суспільства [2, с. 135]. Між тим, бажати й реалізувати подібні наміри та проекти – речі різні. Грунт для проявів расової, релігійної та культурної дискримінації існував у різних країнах та на континентах, де мігранти фактично утворили власні резервації і не конче намагалися інтегруватися у європейські спільноти. Щобільше, вони нерідко жили доволі замкненим життям і ставилися іноді зверхньо, а то й різко негативно до корінного населення європейських країн. Це, зокрема, проявлялося у непоштивому сприйнятті мігрантами законів країни свого перебування і то настільки, що поява європейців у місцях їхнього компактного проживання стала взагалі небезпечною для життя. Расові, релігійні

та етнічні чинники у цьому сенсі правили над інші. А ліній такого розмежування було вдосталь: за давнини арабсько-ізраїльські суперечності, расова нетерпимість, масовий наплив біженців із Африки (з Алжиру, Тунісу, Марокко...), які особливо заповнили Францію і фактично у відкритий спосіб зневажали закони країни колись омріяного ними перебування, поширення наркотиків та вуличної злочинності серед мігрантів [10, с. 146], складний клубок непорозумінь на сербсько-боснійському, сербсько-хорватському та хорватсько-боснійському ґрунті після розпаду соціалістичної Югославії, як і рух французькомовного населення Квебеку в Канаді, непорозуміння між фламандською та франкомовною спільнотами Бельгії, криваві сутички між християнами та мусульманами Південноафриканської Республіки, значна кількість конфліктів, що виникали на міжрелігійній основі в Африці, а також опозиційні умонастрої на рівні поділів «свій – чужий», «багатий – бідний» – все це і не тільки те назагал робило лінії міграційних розмежувань у їх світовому масштабі доволі звивистими та потребувало вироблення нової архітектури міграційної політики. Отож, як факт, в швидкому часі дійшло до чіткого розуміння: якщо «ідентичність гостей залишиться незмінною, тоді, – за влучним висловом італійського політолога Дж. Сартрі, – доведеться рятувати ідентичність господарів [14]. А це означало, що одного знання мови, історії та основ законодавства країни стало явно бракувати, аби плекати світлі надії на згладження усіх суперечностей між мігрантами та носіями демократичних цінностей у межах кожної з країн. Хоча, кажучи так, вочевидь, не варто було б нехтувати двобічності самого міграційного процесу, а кінце того, що «історичний прогрес, – як на то вказує Р. Парк, – і процес розвитку цивілізації можливі лише в разі постійного міграційного переміщення людей, унаслідок якого відбувається змішування народів і культур» [8, с. 35], а з ним і виникнення нових соціальних зв'язків, які сприяють обміну ідеями та соціальним досвідом між країнами еміграції і імміграції.

Відтак, зважаючи на зазначене, ми наразі можемо стверджувати, що міграційні процеси у світовому масштабі надаються до висвітлення і крізь «оптику» взаємного зиску, який може становити спільний інтерес як мігрантів,

так і приймаючої сторони, а також в розрізі тих загроз, які, зазвичай, спричинює нелегальна міграція та ті з нею пов'язані процеси та тенденції, що призводять до ескалації міжлюдських відносин, наростання кризових явищ, криміналізації суспільства тощо [13, с. 21, 64].

Принаймні, як засвідчує досвід країн з розвиненою економікою, історії міграцій та економічного успіху доволі часто прямо або опосередковано поєднані між собою і виступають у органічній сполучуваності як запорука успіху та процвітання. Зрештою, акцентуючи увагу на потужній хвилі біженців та мігрантів до Європи з переважно країн Близького Сходу, яка у 2015 – 2016 рр. перевищила позначку 1 млн. осіб і в контексті якої для позначення цього процесу було застосовано термін «міграційна криза», маємо неодмінно враховувати і зворотній бік проблеми. Адже за даними Міжнародної організації з міграції (далі МОМ), кількість загиблих в 2015 – 2016 рр. біженців сягнула 9197 осіб, а затриманих на кордоні – 1,8 млн. осіб. Ще одним свідченням нечуваного масштабу міграції до Європи стало те, що кількість поданих клопотань про притулок перевищила 1,2 млн. Власне, ця обставина змусила в оперативному порядку відповідні органи ЄС вдатися до усунення регулятивних прогалин в міграційному законодавстві. Зокрема, під тим тиском 2015 р. був ухвалений Європейський закон щодо міграції та притулку, який дозволив якщо не вирішити, то в кожному разі мінімізувати проблему неврегульованого прибуття мігрантів. А її головною причиною виявилася втрата контролю над міграційними переміщеннями, що були зумовлені в переважній більшості непрогнозованими воєнними діями, а також стихійними лихами, які загрожували життю мільйонів людей голодною смертю.

Однак, кажучи про міграційну кризу, ми не можемо випускати у жодному разі з уваги, що йдеться, як уже зауважувалося, про двобічний процес. Внаслідок нього, з одного боку, має місце вимушене переміщення людей з одних країн, що викликане вагомими причинами (воєнні дії, техногенні катастрофи, політичні переслідування, загроза голоду тощо), а з другого боку, – масове переселення людей до інших країн, що різко змінює демографічну ситуацію і, відповідно, зумовлює комплекс проблем, пов'язаних з питаннями

тимчасового розселення, працевлаштування, надання допомоги та подальше життєоблаштування. Під оглядом зазначеного набуває важливого значення кваліфікація самого змісту сутності категорії «міграційна криза», яка у відповідності з формулюваннями МОМ включає з'ясування:

- причин внутрішніх або транскордонних переміщень населення;
- формування моделей міграції, які існували до кризи і сама наявність яких до кризи може неабияк вплинути на моделі міграції під час кризи;
- структурних змін міграції після кризи в бік її збільшення/зменшення, оскільки люди можуть прагнути виїхати з країни свого походження, однак не всі з уваги на відсутність відповідних коштів можуть повернутися до своєї країни, щоб підтримати процеси відновлення;
- вразливості частки постраждалого населення, міграція якого іноді ускладнює виконання гуманітарної місії окремими інституціями, які займаються їхнім пошуком та наданням своєчасної допомоги;
- ймовірності експлуатації та торгівлі людьми або використання релігійного фактору з метою ескалації напруження між культурними середовища корінного населення та новоприбулими мігрантами [2, с. 137];
- посткризових моделей міграційної мобільності, яке є актуальною складовою для прогнозування шляхів відновлення та реконструкції постраждалих територій, зокрема, при управлінні широкомасштабним поверненням переміщених осіб до місць, що відновлюються після кризи.

З того бачимо, що ключовою ознакою наявності кризи в міграційному процесі є втрата контролю над міграційними переміщеннями, що зумовлені здебільшого непрогнозованими воєнними діями та потужними стихійними лихами тощо. Як наслідок, відбувається спонтанний масовий рух населення з країни (країн) у пошуках більш безпечних для життя умов перебування і які назагал супроводжуються розладом міжлюдських відносин з усіма наслідками, що з того випливають.

Зрештою, в нашому конкретному випадку, об'єктивна оцінка міграційної кризи 2015 – 2016 рр., як і тих процесів та тенденцій, що вона їх покликала до життя, важлива тим, що явище, яке спричинить російсько-українська війна,

також отримає назву української міграційної кризи, однак з принципово іншим смисловим навантаженням. Стосуватиметься вона як внутрішньо переміщених осіб в Україні, причиною якої стане агресія Росії супроти України, так і тих орієнтовно 8 млн. українських громадян, які в силу різних причин опиняться в різних країнах західної демократії (4 – 5 млн.) або в РФ (2 – 3 млн.). Ця принципова порізненість стосується, насамперед:

- кількісних параметрів (Загальний обсяг міграційного потоку з України після широкомасштабного вторгнення Росії, який, за даними ООН у справах біженців, сягнув позначки 8 млн. осіб (в ЄС – 5 млн., РФ – 2.8 млн.) [16];

- характеру міграційного прояву (хвиля вимушеної української міграції спричинена виключно початком російської військової агресії проти України);

- напрямками (векторами) міграційного потоку (маршрути вимушеної української міграції переважно збігаються з тими країнами, де раніше працювали українці в статусі трудового мігранта (Польща, Німеччина, Чехія, Італія, Іспанія, Франція, Велика Британія тощо);

- надзвичайно сприятливих механізмів регулювання потоку української міграції з боку урядів як європейських, так і інших демократичних країн світу, що, зокрема, знайшло прояв у наданні біженцям з України, які вимушено перебувають в країнах ЄС, статусу тимчасового захисту. А з тим статусом кожний громадянин України отримав легальний дозвіл на проживання, працевлаштування, освіту, медичне страхування тощо (див., зокрема, дослідження Управління ООН з наркотиків та злочинності). Прикметно, що терміни цього режиму найбільшої сприятливості Європейська комісія продовжила до березня 2024 року.

Взагалі, треба визнати, що за ступенем економічної та соціокультурної підтримки та допомоги, як і за рівнем солідарності та доброзичливості українська міграційна криза в порівнянні з попередньою, що дала привід до застосування цього терміну і яка неабияк загострила проблему інкультурації мусульманських спільнот в європейське суспільство, немає аналогів. Вона без перебільшення безпрецедентна. Так, наприклад, українським мігрантам уже в перші місяці перебування в Канаді надавався повний супровід. Польським

парламентом був прийнятий спеціальний закон, яким забезпечував біженцям доступ до ринку праці, медичного обслуговування та соціальної допомоги. Надзвичайну солідарність з українськими втікачами від війни продемонстрували також країни Балтії, де, зокрема, за даними Міністерства закордонних справ України проживають відповідно в Естонії 74 980, Литві – 61 487 та Латвії – 34 531 біженець з України [3].

Зрозуміло, що, опинившись за кордоном, мільйони українців почуваються на землях своєї вимушеної міграції по-різному. Проблема ця багатоаспектна і, відповідно, потребує всебічного, проникливого та ретельного вивчення. У цьому зв'язку на окрему увагу мала б заслуговувати проблема адаптації мільйонів українців різного вікового та освітнього цензу до місцевих умов, які можуть бути і є насправді найрізноманітнішими та можуть перебувати, зокрема, в залежності від мовних, культурних, релігійних, історичних, ментальних, психо-емоційних та інших чинників і факторів [1, с. 5 – 13]. Адже хочеш чи не хочеш, усім або ж, принаймні, переважній більшості переселенців з України доводиться ділити любов до Батьківщини, любов до рідної землі, з якою їх єднає мова, культура, історія, віра предків тощо із тією країною, яка дала їм не тільки прихисток, але й забезпечила їх на тимчасом усім необхідним для безбідного проживання. Звичайно, що йдеться про доволі травматичний досвід пристосування до нових умов, які можуть супроводжуватися найрізноманітнішою гамою вражень – від ностальгійних почуттів до ейфорії від баченого та пережитого на новому місці свого тимчасового перебування. Однак, якою б не була пістрявою та умонеосязною гама тих вражень, вочевидь, не варто нехтувати того, що існує певна шкала звикання до нового місця. Зокрема, вважається, що первинна адаптація або ефект «нового місця», зазвичай, триває від одного до шести місяців, під час якої переважно спостерігається захоплення від переїзду, з одночасним зниженням критичного сприйняття навколишньої реальності. При цьому нерідко біженці відчують емоційне піднесення у зв'язку із новою соціальною ситуацією, яка може мати свої економічні, соціокультурні, психологічні, релігійні та інші пояснення. Натомість, «акомодація» або період вирішення нагальних проблем, зазвичай,

триває до року. На цьому етапі мігранти обживаються, встановлюють соціальні контакти та починають використовувати нові можливості. В подальшому, в часових межах перших двох років, поволі відбувається деяке накопичення проблемних ситуацій. Виникають всілякі незадоволення та спроби порівняти минуле з теперішнім середовищем, за якого нерідко відбувається ідеалізація невинуватених очікувань та розчарування в собі та в новій країні. І, зрештою, останній період, асиміляція або бікультуралізм, триває кілька років, упродовж яких мігранти адаптуються до нового соціуму і до країни перебування загалом і на цьому етапі здатні критично та адекватно оцінювати ситуацію. Їхні емоції та життєвий уклад остаточно стабілізуються [6, с.8].

Звичайно, що, вказуючи на окремі специфікації адаптивного характеру, було б несправедливо нехтувати й іншими темпоральними складниками міграційного процесу, основні елементи якого становлять тривалість, вік, ритмічність, хронологія, каузальність (причинність), динаміка та синхронність. У кожному разі динаміка розвитку українського міграційного процесу досить швидко засвідчила зміну пріоритетів у виборі країн тимчасового проживання. Так, за даними Європейського статистичного бюро (Eurostat), у вересні 2022 р. Польща прийняла на 13735 осіб менше українських громадян порівняно із серпнем того ж року. Суттєво зменшилася кількість громадян із України, які шукали тимчасового захисту у Франції та Німеччині. Натомість, число українців в Ірландії, Данії та на Кіпрі помітно збільшилося. А це означає, що для певної категорії мігрантів із України стали важити не тільки небезпека, але й ті переваги, про справжні мотиви яких ми значно краще будемо знати після завершення російсько-української війни.

Певних коректив зазнали також міграційні настрої. Так, за спостереженнями дослідницької компанії Gradus, яка спостерігала за зміною цих настроїв впродовж дев'яти місяців після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. під час жовтневої хвилі опитувань 2022 року було зафіксовано стабілізацію частки тих мігрантів, які хочуть повернутися додому за першої можливості (це 77%). Стабільними залишаються й мотиви повернення в Україну, в контексті яких безпека та бажання повернутися додому, до звичного

життя залишаються сталими. Щоправда, з плином часу більшого значення українські мігранти стали надавати таким чинникам, як наявність житла в Україні та кращий доступ до медичного обслуговування. Зокрема, за даними інших українських соціологічних опитувань 35 – 36% респондентів висловлюють намір повернутися на Батьківщину після того, як переконаються, що в місцевості, де вони жили, можна безпечно перебувати; 35% – відразу після того, як закінчиться війна; 13 % – через рік або через кілька років після закінчення війни; 7% – після того, як відновить роботу підприємство, на якому вони працювали або будуть упевнені, що знайдуть іншу роботу вдома; 11% опитаних планують повернутися найближчим часом, а 7% узагалі не планують повертатися в Україну (серед тих, хто має постійну роботу в країні перебування, таких 18%). Ще одне опитування з цього ж приводу показало, що в Україну з числа опитаних українських біженців від війни планують точно повернутися 49,7%; швидше за все планують 24,3%, важко сказати – 15,9%, скоріше не планують – 8,3% і точно не планують повернутися 1,8%. Натомість, за даними опитування Gradus Research на 20 квітня 2023 року в Україну за першої можливості планують повернутися 77 %, водночас не планують – 13 % [15, с. 193]. А це означає, що у кількісному вираженні за оптимістичним сценарієм в Україну орієнтовно повернеться 861 тис. (дорослих – 405 тис. дітей – 456 тис.) біженців; за середнім сценарієм 1,77 млн. (дорослих – 841 тис., дітей – 925 тис.) і за песимістичним сценарієм 2,67 млн. (дорослих – 1,28 млн., дітей – 1,39 млн.) [3].

З того бачимо, що український мігрант як умовна одиниця стає вибагливішим: його вибір на користь повернення України починає обростати дедалі ширшим колом умов і ця «оптика» буде змінюватися й надалі та залежатиме від багатьох чинників особистого, політичного та воєнного плану. Для когось дискомфорт від життя поза межами рідної країни буде згладжуватися, хтось втратить не тільки рідну домівку, але й свою половинку і повертатися буде ні до кого, для когось робота за кордоном набуде більшої привабливості, ніж те, що з початком війни довелося покинути, чийсь діти звикнуть до нового середовища та залюбки віддаватимуть йому перевагу... А

чиєсь сумління «доконуватиме» ностальгія, оте гнітюче відчуття, вказуючи на природу якого американський антрополог Ф. Бок слушно зауважує: «... Ти стаєш чужинцем, коли покидаєш власний дім. Культура охоплює всі переконання та всі очікування, які висловлюють і демонструють люди... Коли ти перебуваєш у своїй групі, серед людей у спільному культурному просторі, тобі не доводиться обдумувати й проектувати свої слова та вчинки, оскільки всі – і ти, і вони – бачите світ загалом однаково, знаєте, чого чекати один від одного. Але, перебуваючи в чужому суспільстві, ти будеш зазнавати труднощів, відчувати безпорадність і дезорієнтованість» [10, с. 9–10].

Інакше кажучи, життєві сценарії українських мігрантів, поза сумнівом, у кожному конкретному випадку будуть різними, як і різними будуть запити та попит на українських мігрантів приймаючих країн. У цьому сенсі, українським мігрантам випало на долю бути не тільки народними дипломатами та адвокатами від України у справі рашистської навали, але й першими серед тих, хто нині не завжди з власної волі складає іспит на «європейськість». І цими перевагами вони можуть скористатися та розпорядитися по-різному. Для когось той досвід адаптації до нових умов буде прийнятним і бажаним, а чиясь правосвідомість та трудова етика вступатиме у суперечність з правовими нормами демократичного Заходу. Однак, то вже предмет іншого дослідження.

Відтак, зважаючи на світові міграційні процеси, які в добу глобалізації мають тенденцію до посилення та набувають транскорпоративного характеру, а також з уваги на міграційну кризу, що припала на 2015 – 2016 роки і набула в країнах ЄС виразного мусульмансько-християнського протистояння, можемо констатувати:

- міграційні процеси є об'єктивною та природно зумовленою даністю;
- доба глобалізації, що нерідко стирає межі державних кордонів та неабияк сприяє поживавленню контактів між народами та цивілізаціями, ставить, умовно кажучи, проблему міграції «на конвейр»: законодавчо закріплене у Хартії прав людини право на вільне пересування набуває нечуваного розмаху;

- крім безперечних переваг, доба глобалізації криє в собі загрозу втрати людиною власної ідентичності, а в планетарному масштабі – загострює проблему «зіткнення цивілізацій» (С. Хантінгтон), в якій релігійному фактору відводиться ключова роль;

Українська трудова міграція до російсько-української війни, яка сягала п'ятимільйонних позначок, може прочитуватися по-різному: і як реакція на кризові явища у фінансово-економічному секторі життя країни, і як втрата Україною величезного трудового ресурсу, і як вимивання її інтелектуального капіталу, і як причина її різкого погіршення демографічної ситуації на осяжну перспективу... Однак, безперечно, що йдеться про об'єктивний процес демократизації українського суспільства, в якому правом вільного пересування, правом жити там, де бажаєш, українці користувалися в масовому порядку і реалізували його, хто як тільки міг.

Що ж до міграції українських громадян, причиною якої стала широкомасштабна військова агресія РФ проти України, то вона має зовсім інше змістовне наповнення і сприймається в країнах розселення українських мігрантів як вимушена необхідність. Те, що українські втікачі від війни отримали тимчасові посвідки на перебування в різних країнах світу, є тому красномовним підтвердженням. Мало того, сконсолідовані довкола демократичних цінностей та спільною боротьбою з російською агресією, українські мігранти воєнної хвилі сприймаються співчутливо та зичливо. Вони отримують той соціальний пакет необхідних послуг, за які упродовж всього свого життя складатимуть щирі подяки за прихисток та всебічні допомогу і підтримку.

Зрештою, послуговуючись не завжди науково коректним терміном «Українська міграційна криза» чи «Міграційна криза в Україні» за аналогією з усталеним поняттям «Міграційна криза в Європі», маємо усвідомлювати, що йдеться про дві зовсім різні природи кризи. У першому випадку, про кризу відносин та довіри, що означила крах політики мультикультуралізму, тобто крах сподівань на інтеграцію мігрантів з мусульманського Сходу в демократичні середовища Європи. Що ж до її українського виміру, то

правомірність застосування визначення «Міграційна криза в Україні» може хіба що кореспондуватися з величезними трудовими та інтелектуальними втратами нашої держави, а також стосуватися приватної сфери життя, в контексті якого біди, горе й лиха, що їх спричинює війна, накладаються на сферу розірваних міжлюдських і, насамперед, подружніх відносин. В цьому сенсі треба, вочевидь, визнати, що заподіяні війною рани лікуються дуже важко і, сприймаючи масовий характер української міграції як природну реакцію людей на загрозу життю, з мужністю прийняти той виклик як ще одну перевірку громадян України на спільний іспит з людяності, сили волі, вірності та відданості ідеалам свободи й демократії.

Література

1. Андрушко Я.С. Психологія мігранта в дискурсі соціально-психологічних досліджень. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 2(55). С. 5–13.
2. Арістова А.В. Міграційна криза в Європі та проблеми міжрелігійних відносин. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. №. 2. С. 131–138.
3. Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації 15 лютого 2023. URL: <https://www.oporaua.org/report/viyna/24523-vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-na-migratsiiu-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi>. (дата звернення 15.06.2023).
4. Лібанова Е. В Україну повернеться принаймні половина втікачів від війни. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ella-libanova-ukrayinu-povernetsya-prinaymni-1681912490.html>. (дата звернення 12.06.2023).
5. Лібанова Е.М., Позняк О.В. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Академперіодика*. 2020. С. 25 – 45.
6. Майданік І.П. Темпоральні характеристики зовнішньої трудової міграції в Україні: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. 2020. 255 с. URL: <https://idss.org.ua/>

7. Малиновська О. Вимушений виїзд українців за кордон: як коректно оцінити масштаби? URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushenyu-vuyizd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby>. (дата звернення 12.06.2023).

8. Мочкина В. Х. Миграция как способ существования общества: социально-философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Красноярск, 2006. 186 с.

9. Мульська О. П. Міграційні процеси і економічне зростання: теорія каузальності та практика ефективного управління: монографія. Львів: Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України. 2022. 472 с.

10. Муранова В.В. Міграційні конфлікти як об'єкт філософсько-правового аналізу. *Збірник Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2. С. 141–151.

11. Ольшевська І.П. Міжнародна міграція людських ресурсів в умовах глобалізації : автореф. дис....канд. екон. Наук : 08.00.02. Київ, 2007. 20 с.

12. Петрик Л. Міграційна криза та її наслідки для країн Європи. Тернопіль. 2017. 41 с.

13. Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2009. 526 с.

14. Цимбал Л.І. Інтелектуальне лідерство в парадигмі економічного розвитку : монографія. Київ : КНЕУ, 2019. 343 с.

15. Ядловська О. Особливості міграційної хвилі українців-евакуантів у 2022 р. через військову агресію російської федерації. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спец. випуск № 2 *Держава і право України в умовах воєнного стану*. С. 188 – 200.

16. International Migration Outlook 2022. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/30fe16d2_en/index.html?itemId=/content/publication/30fe16d2-en#section-d1e168

17. World migration report 2022.
URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>

18. UNHCR Global Trends. URL: <https://www.unhcr.org/>

References

1. Andrushko, Ya.S. (2020), "Psykhologhiia mihranta v dyskursi sotsialno-psykhologichnykh doslidzhen", *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, vol. 2(55), pp.5–13.
2. Arystova, A.V. (2016), "Migration crisis in Europe and problems of interreligious relations" *Zbirnyk naukovykh prats "Ekonomika ta upravlinnia na transporti" – Collection of scientific works "Economics and Management in Transport"*, vol. 2, pp.131–138.
3. OPORA (2023), "The impact of a full-scale war on the migration of Ukrainian people: how the scale of displacement is assessed by the state of Ukraine and international organizations", available at: <https://www.oporaua.org/report/viyna/24523-vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-na-migratsiiu-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi> (Accessed 15 June 2023)
4. Libanova, E. (2023), "At least half of the war refugees will return to Ukraine", available at: <https://www.rbc.ua/rus/news/ella-libanova-ukrayinu-povernetsya-prinaymni-1681912490.html> (Accessed 15 June 2023).
5. Libanova, E. and Pozniak, O. (2020), " External labor migration from Ukraine: the impact of COVID-19", *Demography and Social Econom*, vol. 4, pp.25–40.
6. Maidanik, I.P. (2020), *Temporalni kharakterystyky zovnishnoi trudovoi mihratsii v Ukraini* [Temporal characteristics of external labor migration in Ukraine], Institute of Demography and Social Studies NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
7. Malinovska, O. (2023), "Forced emigration of Ukrainians abroad: how to accurately assess the scale?", available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushennyi-vyyezd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby> (Accessed 15 June 2023).
8. Mochkyna, V.Kh. (2006), "Migration as a way of existence of society: socio-philosophical analysis", Abstract of Ph.D. dissertation, Philosophy, Krasnoyarsk, RF.

9. Mulska, O. P. (2022), *Mihratsijni protsesy i ekonomichne zrostannia: teoriia kauzal'nosti ta praktyka efektyvnoho upravlinnia* [Migration processes & economic growth: causality theory and effective management practice: monograph], Derzhavna ustanova "Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M. I. Dolishn'oho NAN Ukrainy", Lviv, Ukraine.

10. Muranova, V. V. (2015), "Migration conflicts as an object of philosophical-legal analysis", *Philosophical and methodological problems of law*, vol. (1-2), pp. 141–151.

11. Ol'shevs'ka, I. P. (2007), "International migration of human resources in the conditions of globalization", Abstract of Ph.D. dissertation, Economy, Kyiv, Ukraine.

12. Petryk, L. (2017), *Mihratsijna kryza ta ii naslidky dlia krain Yevropy* [The migration crisis and its consequences for European countries], Ternopil, Ukraine.

13. Tyndyk, N.P. (2009), "Administrative and legal mechanism of migration regulation in Ukraine", Abstract of doctor dissertation, Law, Lviv, Ukraine.

14. Tsymbal, L. I. (2019), *Intelektual'ne liderstvo v paradymi ekonomichnoho rozvytku: monograph* [Intellectual leadership in the paradigm of economic development: monograph], KNEU, Kyiv, Ukraine.

15. Yadlovs'ka, O. (2022), "Features of the migration wave of Ukrainian evacuees in 2022 due to the military aggression of the Russian Federation", *Naukovyj visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, vol. 2, pp. 188–200.

16. OECD (2022), "International Migration Outlook", available at: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/30fe16d2en/index.html?itemId=/content/publication/30fe16d2-en#section-d1e168> (Accessed 15 June 2023).

17. World migration report (2022), available at: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/> (Accessed 15 June 2023).

18. UNHCR (2023), "Global Trends", available at: <https://www.unhcr.org/> (Accessed 15 June 2023).